

53498

Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

GÜNEYDOĞU SORUNUNDA DİN FAKTÖRÜ

Selim ŞEKER

Danışman: Prof. Dr. Eyüp KEMERLİOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

53498

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Mersin, 1996

Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Sosyoloji Anabilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Başkan *Prof. Dr. Eşup Kemerkıçlı*

Üye *Prof. Dr. Ayşe Arman*

Üye *Yard. Doç. Dr. Sezgin Gülçelik*

Üye : .....

Üye : .....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduğunu onaylıyorum.

12.10.1996

Ulgu

...Prof. Dr. Ulgu NUTKU

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu araştırma; yıllardır Türkiye gündemini oluşturan "Güneydoğu sorunu"nda din faktörünün etkilerini incelemek ve sorunun çözümüne yönelik öneriler getirmek amacıyla, belgesel gözlem yöntemi kullanılarak yapıldı.

Araştırma boyunca, yardımlarını esirgemeyen Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölüm Başkanı Prof.Dr.Eyüp KEMERLİOĞLU'na, Sosyoloji Bölümü Öğretim elemanlarına, özellikle, Mehmet BARUT ve Sevim ODABAŞI'na ve çalışmalarım boyunca bana gerekli kolaylığı sağlayan, Dicle Üniversitesi Siirt Eğitim Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin MISIRDALI'na teşekkür etmeyi borç bilirim.

Mersin, Mayıs, 1996

Selim ŞEKER

İÇİNDEKİLER

Önsöz	IV
İçindekiler	V
GİRİŞ	1
I. GÜNEYDOĞU SORUNUNUN TARİHİ GELİŞİMİ	
1. Cumhuriyetten Önce Güneydoğu Sorunu	6
2. Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Sorunu	10
3. Güneydoğu'da Din Olgusu	16
II. GÜNEYDOĞU SORUNUNA FARKLI YAKLAŞIMLAR	
1. Resmi Yaklaşımlara Göre Güneydoğu Sorunu	22
2. PKK'ya Göre Güneydoğu Sorunu	24
3. İslamcı Yaklaşımına Göre Güneydoğu Sorunu	26
III. GÜNEYDOĞU SORUNU VE DİN FAKTÖRÜ	
1. Resmi Din Formülleri	33
2. PKK'nin Yeni Kozu: DİN	36
3. İslamcı Yaklaşımın Dini Reçeteleri	39
IV. GÜNEYDOĞU SORUNUNUN ÇÖZÜMÜ İÇİN ÖNE SÜRÜLEN BAZI ÖNERİLER	
1. Sert Önlemler	43
2. Siyasal Çözüm Önerileri	44
3. Sosyo-Kültürel Hakların Verilmesi	45
4. İslami Çözüm Önerileri	46
SONUÇ	49
ÖZET	51
KAYNAKLAR	54

GİRİŞ

1.Problem

"Güneydoğu sorunu" başlığı altında iç içe geçmiş beş konu tartışılmaktadır:

- 1.Terör sorunu ;
- 2.Kürt sorunu;
- 3.Bölgesel geri kalmışlık;
- 4.Dış güçlerin bölge üzerindeki oyunu;
- 5.Demokrasi ve insan hakları.

Bu araştırma ile "Güneydoğu sorunu" konusunda gözardı edilen ve "bölgede dindarlık yarışı" ile önem kazanan "din olgusu" araştırıldı. Güneydoğu sorunu ile din faktörü arasındaki ilişkiyi sınırlı yönleriyle inceleyip irdelemek, açıklayıp aydınlatmaya çalışmak ve elde edilen bilgiler ışığında bazı önerilerde bulunmak çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Güneydoğu sorununda din faktörünün önem kazanması, bölge halkının dini kimliğinden kaynaklanmaktadır. Bölgenin toplumsal yapısında aydın ve elitlerin yer aldığı doruğa doğru çıktıkça seküler hatta ateist eğilimlerin, orta katman ve tabana doğru inildikçe dini ve geleneksel kimliğin baskın (Bulaç,1992:33) olması, din olgusunu halka

yönelik propaganda da eksen yapmıştır. Gözlemlerden ve eldeki verilerden anlaşıldığı kadarıyla Devlet ve PKK, halkın desteğini kazanmak ve karşı propaganda yapmak için "din" olgusuna sarılmakta ve bölgede dindarlık yarışına girmektedir.

Devlet, II.Abdülhamit döneminde olduğu gibi (Akgündüz,1994:36) kargaşaların yaşandığı dönemlerde din olgusuna sarılarak merkezi otoriteyi, milli birlik ve beraberliği temin etmeye çalışmaktadır (Zaman, 17 Temmuz 1995:16). PKK örgütü de, "Kürdistan dindarlar birliği" adlı örgüt aracılığıyla dine sarılarak; Marxistler tarafından gericilik, şeriatçılık ve hatta "Erbakancılık" la suçlandırılacak kadar (Kimran, 1992:33) görüşlerinde aşırıya kaçmaktadır. Bu veriler ve bölgede yapılan ilk gözlemler, "Güneydoğu sorununda din faktörü" konusunda araştırma yapma kararını etkiledi.

2. Amaç

Bu araştırmanın amacı Güneydoğu sorununun gündeme getirdiği "dindarlık" yarışı ile önem kazanan, Güneydoğu sorununda din faktörünün etkisini belirlemek ve öneriler getirmektir .

Araştırmada temel amaca bağlı olarak yanıt aranan başlıca sorular şunlardır:

1. Devlet, Güneydoğu sorununda neden "din formülü" ne ihtiyaç duymaktadır?
2. PKK, İslami kavram ve söylemlerde neden imaj değiştirme ihtiyacı duydu ? Din kozuna neden sarıldı ?
3. Güneydoğu sorununun çözümünde din etkili bir faktör olabilir mi ?

3.Önem

Araştırmada Güneydoğu sorununda din faktörüne dikkatleri çekip, üzerinde düşünme, tartışma ve yeni araştırmalara olanak sağlayacağı ve bu konuda gerçekçi değerlendirmelerin yapılmasına kuramsal çerçeve oluşturulacağı umulmaktadır.

4. Sayılılar

Bu araştırmada aşağıdaki sayılılardan hareket edildi:

1. Güneydoğu sorununda hem devlet hem de PKK, bölge halkına yönelik politika ve propagandalarda dini motifler kullanmakta; en azından dine aykırı davranmadıklarını savunmaktadırlar.
2. Bölge halkı geleneksel de olsa dini kimliğine aykırı söylem, ideoloji ve uygulamalara itibar etmemektedir. Bölge halkının bu özelliğinden dolayı, devlet laiklik ilkesine rağmen bölgede dindar görünmektedir. PKK de Marxist - Leninist ideolojiye sahip olduğu halde, bölge halkına karşı din faktörüne sarılmaktadır.

5.Sınırlılıklar

1. Araştırma, Güneydoğu bölgesinde yaşayan ve İslam dinine mensup (müslüman) halk kitlesine yönelik propaganda da kullanılan dini motifler ve;

2. Bölgede yapılan gözlem ve kaynakçada belirtilen kaynaklarla sınırlandırıldı.

6.Yöntem

Alan araştırması yapılmasının çeşitli nedenlerle istenilen düzeyde gerçekleştirilemeyeceği anlaşılınca konunun "Belgesel gözlem yöntemiyle" incelenmesi yoluna gidilmiştir. Belgesel gözlem, sosyal olguların var olan kayıt ve belgelerin incelenerek konu hakkında veri toplamaya denir. Başka bir ifade ile, konuyla ilgili mevcut kayıt ya da belgelerin, veri kaynağı olarak, sistemli incelenmesine denir. Bu anlamda belgesel gözlem yöntemi, belli bir amaca dönük olarak, kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsar (Karasar, 1991:183).

Belgesel kategorileri (Duverger, 1986:96) en basit şekliyle ;

- a) Yazılı belgeler (kitaplar,gazeteler,arşivler v.b)
- b) İstatistiki belgeler (sayımlar) ve;
- c) Diğerleri (filmler,fotoğraflar,plaklar,aletler), şeklinde sınıflandırmaktadır.

Bu araştırmada yazılı belgelerden yararlanıldı. Konuyla ilgili birinci elden belgeler sağlanamadığı durumlarda, ikinci ve üçüncü elden belgelere başvuruldu.

7.Konuya ilişkin Önceki Araştırmalar

Bu araştırma, Güneydoğu (Kürt) sorunu ile ilgili yazılı belgelerin değerlendirilmesine bağlıdır.Güneydoğu sorunu ile ilgili birçok kaynak olduğu halde (Bkz.Kaynakçaya), araştırma konusunu oluşturan

"Güneydoğu sorunu" ile "din faktörü" arasındaki ilişkinin incelenmesi açısından bu çalışma ilk araştırmadır.

GÜNEYDOĞU SORUNUNUN TARİHİ GELİŞİMİ

1.Cumhuriyetten Önce Güneydoğu Sorunu

Osmanlı Devletinin bölgeye ilgi duyması 15.yüzyıla kadar uzanır. Ancak bölgenin Osmanlı Devletine iltihakı Çaldıran zaferinden (1514) sonraya rastlamaktadır (Akgündüz, 1994:24).

1514 Çaldıran savaşından sonra, İran'la Osmanlı imparatorluğu arasındaki düşmanlıktan yararlanarak, Kürtlerin varlıklarını geliştirdikleri görülüyor. İki imparatorluk karşısında Kürtler görece olarak bağımsız bir duruma geldiler. Bitlisli Şeref Hanın yazdığına göre, Kürt bölgesinde birçok beylikler vardı. Bu beylikler Kürt beyleri tarafından yönetilmekte idi. İslam Ansiklopedisine göre 16.yüzyılın sonlarında bölgede yirminin üstünde beylik vardı (Başkaya, 1991:60).

16. yüzyılda Kürt beylikleri, İranlılarla sürekli savaş halindedirler. İran şahı (Şah İsmail) Kürtlerin oturduğu bölgeleri ilhak etmek için sürekli çaba içindeydi. Çaldıran Savaşın'dan sonra Kürt aşiretleri Sultan Selim'in yanında yer aldılar. Kürt aşiretlerinin Sultan Selim'in sünni, Şahın da şii oluşunun rolü olmuştur. Sünni Kürtlerin Sünni Osmanlı padişahını kendilerine daha yakın sayması; Osmanlı - Kürt diyalogunun başlamasına ve gelişmesine etki eden bir faktör olmuştur (Akgündüz, 1994:24,25; Başkaya, 1991:60; Metiner, 1992:52) .

Çaldıran Zaferini takip eden 1516 yılında Yavuz Sultan Selim, kendisine Doğu Anadolu'nun fethedilmesini tavsiye eden tarihçi İdris-i

Bitlisi'ye, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin Osmanlı Devletine ilhakı için görev vermiştir (Akgündüz, 1994:27). Böylece, Osmanlı - Kürt diyalogu karşılıklı bağımlılık ve işbirliği temelinde bir anlaşma zeminine oturtulur. Yavuz Sultan Selim ile Kürt birlikleri arasında yapılan anlaşma sonucu; Kürt beylikleri özerkliklerini koruyarak katılıyordu (Başkaya,1991:60; Metiner, 1992:53; Akgündüz: 31-33). Osmanlı Devletine katılan Kürt beyliklerin özerk statüsü, yaklaşık 18. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir (Başkaya, 1991:61).

19.yüzyılda Osmanlı yönetiminin askeri yenilgiler yüzünden giderek gerilemesi ve ekonomik açıdan da zayıflaması, Osmanlı - Kürt ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Artık Osmanlılar beyliklerin iç işlerine fazlaca karışmaya başlamıştır. Bunun sonucunda beyliklerin isyana yöneldiği görülmüştür. Ancak, bu dönemde patlak veren (1806- Abdurrahman Paşa; 1809- Muhammed Paşa; 1923-1836- Mir Muhammed; 1840- Bedirhan Bey) isyanlar ulusal - Bölücü - içerikli değil; feodal içeriklidir. Kürt beylikleri çıkarlarını ve özerk yönetimlerini korumak (Başkaya, 1991:62) adına, dış güçlerin tahriki sonucunda isyan etmişlerdir. Dış güçlerin şark politikasından kaynaklanan emelleri, tarih boyunca Osmanlı Devletini yıkarak Doğu'daki topraklar üzerinde çıkarlarını sağlayacak Ermeni ve Kürt kukla Devletlerini kurmayı (Akgündüz, 1994:24).

Osmanlı Devletinde ilk ulusal amaçlı Kürt isyanı; 1880 yılındaki Şeyh Ubeydulah isyanıdır. Milliyetçilik bilinci Kürtlerde daha önce olduğu halde, Şeyh Ubeydullah'ın "Bağımsız bir Kürdistan" kurma isteğini açıkça ilan etmesi, onu Botan Beyi Emir Bedirhan gibi

seleflerinden ayırmaktadır. Şeyh Ubeydullah'ın en önemli farkı, ünvanından kaynaklanmaktadır. Ubeydullah'ın Şeyh ve Nakşibendi tarikatının başı olması, başka reislerin hakimiyetindeki bölgelere (aşiretlere) de etki etmesini sağlıyordu. Ubeydullah'ın Şeyh olarak sahip olduğu konum gereği müslüman toplumda tarihsel olarak dünyevi liderlere göre, daha çok nüfuzlu olmayı sağlıyordu (Olson, 1992:18-19).

II. Mahmut (1808-1839) döneminde Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılması sonucunda ortaya çıkan iktidar boşluğu şeyhlere kaydı. Şeyhler dini ve siyasi konularda milli liderlik konumuna çıkarlar. Bu durum, Şeyh Ubeydullah'ın ulusal bir lider olarak yükselmesine zemin hazırlar. Şeyh Ubeydullah, Osmanlı - Rus arasında imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ile bölgede kurulabilecek Ermeni Devleti ile ilgili endişelere karşı Kürtleri birleştirme çabasına girerek (Olson, 1992:21-23), ulusal amaçlı mücadeleye açıkça başlar.

Doğu'daki isyanların dış güçler tarafından tahrik edildiğini fark eden II. Abdülhamit, çareyi İslam kardeşliği fikrini bölgede destekleyip geliştirmekte bulmuştur. Çıkarılan 1891 tarihli Nizamnameyle, Şark'ta Osmanlı Devleti'nin İslam kardeşliği politikasını müslüman halka anlatarak; Ermenilerin oyunlarına gelmemek; merkezi otoriteyi tekrar temin etmek ve o bölgedeki insanları gönüllü vatan savunucuları olarak istihdam etmek gayeleriyle Hamidiye Alayları teşkil edilmiştir (Kodaman, 1987:34 vd. Akt: Akgündüz 1994:36; Olsoy, 1992:26). Hamidiye Alayları ile takviye edilen İslam Birliği, 1. Dünya savaşına kadar etkili olmuştur (Akgündüz, 1994:36).

1891-1914 Hamidiye Alayları uygulaması, Kürt milliyetçiliğinin yükselişinde önemli bir aşama oluşturur. Kürtler 50 bin, belki de daha fazla silahlı adama sahip olmuş; çağdaş savaş tecrübesi edinmişlerdir. Kürtler ve subayları, Türk milliyetçiliği ile Balkan milliyetçiliğini tanıma fırsatı yakalarlar. Kürtler için Hamidiye, dünyayı tüm genişliğiyle tecrübe etme ve daha derinlemesine anlamak için bir fırsat olmuştur. Aşiret reisi çocuklarının devam edebilecekleri, çağdaş eğitim veren okullarda yetiştirilmesi, bir Kürt kadrosunun yetişmesine neden olmuştur (Olson, 1992:33).

Hamidiye Alaylarının kurulması, şeyhlerin dini-siyasi bir lider olarak kudretlerini azaltması yanında, Kürt milliyetçiliğinin evriminde yeni bir dönem başlatmıştır. Bu dönem, Kürtler arasında dayanışma duygularına katkıda bulunmuş ve pek çok Kürt gencine önderlik fırsatını sunmuştur. Dahası, Hamidiye Alayları, pek çok Kürde askeri teknoloji ile donanım bilgisi ve bunları kullanabilmek kabiliyeti sağlamıştır (Olson,1992: 35-37).

Birinci Dünya Savaşı sonucunda Mondros Ateşkes Anlaşması (31 Ekim 1918) ile Kürt milliyetçi faaliyetlerinde bir canlanış belirlenir. 2 Ekim 1908 yılında İstanbul'da kurulan, zararlı ve bölücü davranışlardan dolayı 1912 yılında kapatılan Kürt Te'avün ve Terakki Cemiyeti, 1918 yılında tekrar faaliyete geçer. 1912 yılında kurulan, Hevi-i Kürt Cemiyeti'nin faaliyetlerinde ise bir canlanma başlar. Mondros Mütarekesi'nin getirdiği kargaşa içinde kurulan ve İngiliz desteğine dayanan Kürtçü bir cemiyet olan, Kürt Teali Cemiyeti de kurulur (Budak, 1994:137-139; Eroğlu, 1982:153-154; Olson, 1992:37).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Kürtler arasında iki farklı politika ortaya çıkar : Birincisi,"Nasıl olsa Osmanlı İmparatorluğu dağılıyor. Biz Kürtler de başımızın çaresine bakalım" fikrini savunanlar; ikincisi ise,"Hilafetin tehlikeye düştüğü, İslam topraklarının işgal edildiği, Türkiye'nin zayıf olduğu böyle bir dönemde arkadan vurmamak haramdır" tavrını ortaya koyanlar (Tan, 1992:65).

Kurtuluş Savaşı Döneminde, Güneydoğu'da 1919 yılı başlarında İngiliz gizli faaliyetleri sonucunda, Ali Bate Ayaklanması (11 Mayıs 1919), Koçgiri İsyanı (17 Haziran 1921) ortaya çıkmıştır. Bu isyanların amacı, Türk Kurtuluş mücadelesini engellemek ve Türkiye'yi Sevr hükümlerini kabule zorlamaktı (Budak, 1994:146).

Birinci Dünya Savaşının sonuçları katalizör görevini görerek, işbirliğinin sağlanmasına yol açmıştır. Vatanın kurtarılması için bütün Türkiye'nin (doğusuyla-batısıyla) Kurtuluş Savaşına katılmasına neden olmuştur (Olson,1992:38; Belge:T.S.158).

2. Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Sorunu

Cumhuriyet döneminde Kürt muhalefetinin bölücü ve siyasi bir nitelik kazanması "din yok; milliyet var" anlayışının resmi politika olarak benimsenmesi sonucunda ortaya çıkan, Türk milliyetçiliği ve laiklik esasının benimsenmesinden sonraya rastlamaktadır (Akgündüz, 1994:16-39).

Cumhuriyet döneminde dış güçlerin tahrikiyle ayrılıkçı Kürt muhalefeti, ayaklanmalar şeklinde kendini gösterir. Bu ayaklanmaların en önemlileri şunlardır:

Şeyh Said Ayaklanması (13 Şubat-31 Mayıs 1925) ; Nakşibendi tarikatından olan Şeyh Said, 13 Şubat 1925'te Ergani ilçesine bağlı Eğil bucağının Piran köyünde isyana başlamıştır. İsyanın nedeni araştırmacıların niyetlerine göre farklılık göstermektedir. Bölücülüğü amaç edinmiş bulunan yabancı araştırmacılara göre bu olay "Büyük Kürt Kurtuluş Hareketi'dir" (Budak,1994:151;Olson,1992:229). Kürt muhalefetinde, Şeyh Said ayaklanmasının asıl amacı "siyasal ve ulusal haklar elde etme" olduğu fikri ağır basmaktadır (Başkaya, 1991:64). İslamcı yaklaşıma göre ise hareketin amacında dini içerik daha bir baskındır (Bingölballı, 1992: 209). Neşet Çağatay, Şeyh Said isyanının "bir dini tepki olarak" ortaya çıktığı görüşünü paylaşmaktadır (Eroğlu , 1982:289). Hamza Eroğlu ise suçluların, istiklal mahkemesinde verdikleri ifadelerle dayanarak, Şeyh Said İsyanının, "dini ve şeriatı kurtarmak perdesi altında, memleketi parçalayıp bir kürt devleti kurmak" amacıyla ortaya çıktığını belirtmektedir (1982:289).

Şeyh Said'in niyeti bütünüyle dini olsa bile isyan başladıktan sonra kavmi-ulusal bir nitelik kazanarak sürmüştür. İsyanın içinde yer alan unsurların Kürt olması ve 1922'de kurulan AZADİ Cemiyetinin ayaklanmada büyük rol oynaması, hareketin seyrini Şeyh Said'in kontrolü dışına çıkardığını göstermektedir (Bingölballı, 1992:209).

Ağrı Ayaklanması (1926 - 1930) ; Ağrı bölgesinde 1926'dan itibaren aralıklı olarak devlet güçleriyle çatışmalar şeklinde başladı.

Ayaklanmayı "Kürt halkının özgürlük isteği" (Başkaya,1991:65) olarak değerlendirenler olduğu gibi. "Kürtçü görünüm" altında İngiliz ve Rus menfaatlerine hizmet ihanetiyle ortaya çıkmış (Budak, 1994 ;167,168), bir hareket olduğu da ileri sürülmektedir. 1937'de Dersim'de meydana gelen ayaklanma nedenleri değerlendirilirken yine birbiriyle bağdaşmayan farklı yorumlar yapılmıştır (Başkaya,1991:66; Budak ,1994; 175). Mesela, Mehmet Turgut (1996 : 87), "bazı aşiretlerin elindeki silahların toplanması için çıkan Tunceli kanunu'nun tatbikatına karşı gelmek", Fikret Başkaya (1991 :65-66) ise, "Kürt halkının özgürlük arayışı" için, isyanın ortaya çıktığı fikirleri ileri sürülmüştür.

Cumhuriyet döneminde meydana gelen ayaklanmaların değerlendirilmesinde, dış güçlerin yaptığı tahriklerin kabul edilmesi, olayların özel şartlarını dışlamaya neden olmamalıdır. Olayların iç nedenlerini tespit etmek sorunları objektif anlamaya katkı sağlayacaktır.

Osmanlı aydını beraberinde taşıdığı kültürü, Cumhuriyet aydını olduğu gün tamamiyle değiştirmemiştir (Mardin, 1995: 144). Cumhuriyet aydını Osmanlı döneminde ortaya çıkan Türkçülük akımını; dünyada meydana gelen değişmelere yanıt verdiğiinden ve Cumhuriyet dönemi yetkililerince desteklendiğinden dolayı Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerine göre daha çok ilgi gördü.

Türk milliyetçiliği Cumhuriyet döneminde resmi politika haline dönüştürüldü (Tunç,1992: 39) . Türk milliyetçiliği temel esas kabul edildiği için, "Misak-ı Milli" sınırları içinde yaşayan herkes, tarihi geçmişi ne olursa olsun, hangi ırktan ve kökten gelirse gelsin Türk sayıldı. Amaç, ülke

insanını birleştirecek ortak bir "Kimlik" ortaya çıkarmaktı. "Türk Tarih Tezi" ve "Güneş Dil Teorisi" bu ihtiyaçtan doğmuştur (Tunç 1992 : 39).

"Türk Kimliği" ni oluşturma çabaları, bütün farklılıkların reddi olarak anlaşılmıştır. Reddedilen bu farklılıklar arasında Kürtler ve Kürtçe dilinin de olduğu kabul edilmektedir (Başkaya, 1991: 52 ; Bulaç, 1995:16 ; Çalık, 1995 : 7 ; Tunç 1992 : 39). Bu inkar, Kürt ve Kürtçe realitesinin olmadığı; Kürtlerin Türk, Kürtçenin de Türkçenin bozulmuş bir şivesi olduğu, yapılan çalışmalarla desteklendi (Bkz. Özdoğan ve Arkadaşları, 1992 : 45-85 ; Çay ve Arkadaşları, 1992: 1-40; Budak, 1994:17-46; Buran, 1992 : 1-15; Çay:1994).

Cumhuriyet döneminde "Türk Kimliği" ile beraber benimsenen laiklik esası, Osmanlı Devletinde farklılıkları birbirine bağlayan din olgusunun sahasını da daraltmıştır. Dinin yerine Türkçülüğün ancak ırkçılık manasında bir ideoloji olarak uygulanması; dinin hayattan dışlanması ile birleşince; Kürtçülük ideallerinin yayılmasına zemin hazırladı (Akgündüz, 1995 :16).

Cumhuriyet döneminde kabul edilen Türk Kimliğinin içi Türk soyu, batılı toplumsal değerler ve Fransız İhtilali sonucunda belirlenen ideoloji ile doldurulunca; bu kalıba uymayan toplumsal ve kültürel farklılıklar üzerinde ters tepki yaratmıştır (Çalık, 1995: 7-8) . Bu tepki, Batılı ülkelerin bölgede propaganda yapmalarına olanak hazırlamıştır (Budak, 1994 :191-204).

Şark Islahat Planı, Kürtçe konuşma yasağı ve özellikle bölgede dağa taş yazılan "Ne Mutlu Türküm Diyene", "Türk Öğün; Çalış Güven", "Türk'üm, Doğruyum, Çalışkanım ..." gibi "resmi milliyetçilik" planları çerçevesinde yapılan uygulamalar ve kanun düzenlemeleri, bazılarında göre, bölücü propagandaya zemin hazırlayarak, bütünleştirme yerine bölücü faaliyetlerin hızlı yayılmasına neden olmuştur (Belge, TS: 159-160 ;Akgündüz , 1994 : 17,18 ; Tunç , 1992 : 41).

1950' den sonra demokraside ilk adımlar atılırken yeni Kürtçü organizasyonların görülmeye başlaması; siyasi partilerin oy hesaplarıyla gelişmelere destek vermesi ; Irak'taki BARZANİ hareketinin Türkiyeye taşınmasına ve kısa sürede Kürtçü hareketlerin tırmanmasına yol açmıştır (Budak, 1994: 213).

1960 darbesinden sonra hazırlanan '61 Anayasası ile Marxist-Leninist hareket ve örgütlenmelere legal platformlarda kendilerini gösterme olanağı sağlanınca, Kürt ulusal hareketleri de sol örgütlerle beraber aynı platformlara taşınmıştır (Güney, 1992 : 31). Bununla, "Kürt ulusal hareketler" yeni bir döneme girmiştir. Başlangıçtan 1960'lara kadar din olgusu ile içiçe olan "Kürt milliyetçiliği", 1960 sonrası din olgusunu dışlayarak, Sosyalist ve Marxist düşünce ile içiçe olmayı tercih etmiştir.

1960 sonrası Güneydoğu sorunu Marxist örgütlerle beraber anılmaya başlandı. İslamcı çevreler, Güneydoğu sorununa duyarlı oldukları halde, Türkçüler tarafından Marxist (yeşil komünist) olarak anılacaklarından çekindikleri ve islami anlatmanın yeterli çözüm getireceğine inandıkları için, ayrıca bölgeye özel bir duyarlılık gösterme

eğilimini açıkça ortaya koyamamışlardır. Bu durum Güneydoğu sorununun Marxist hareketlere tek taraflı ihale edilmesine yol açmıştır.

Kürt Marxistler 1970 darbesine kadar, mücadelelerini Türk Marxistleri arasında devam etmiştir. TÖS ve TİP saflarında mücadele eden Kürt Marxistler, bu örgütlerdeki mevcut ırkçı - ulusal - engelleri aşamayınca, DDKO (Devrimci Doğu Kültür Ocakları)'yu kurdular. Bu model Türk-Kürt solu ayırımının ilk başlangıcıydı. DDKO önderliğinde düzenlenen "Doğu mitingleri" ile Kürt solu artık Türk solundan ayrı olarak, Kürt halkının savunucusu misyonu yükleniyordu (Güney, 1992: 31).

1970'li yıllar Kürt-Türk solu ayrışmasının ve karşıtlığının doruğa çıktığı ve aralarında derin uçurumların olduğu bir dönemdir. Dünyadaki gelişmeler çerçevesinde, Marxist eğilimlerin farklılaşması, anlayış ve örgütlenme biçimi Türk coğrafyasına da yansdı. Türk ve Kürt solu ayrıldı. Kürt solunda PKK, 1970'li yılların şartlarında ulusal motifleri ağır basan, şiddeti öne çıkaran Marxist-Leninist-Stalinist bir çizgide mücadeleye başladı. Kendisi dışındaki diğer Kürt sol örgütlerle çatışarak; hakimiyeti eline geçirme mücadelesi başlattı.

PKK'nın ilk çekirdeği 1974 yılında Abdullah ÖCALAN önderliğinde Ankara'da çeşitli okullarda atıldı. Ankara dışında Diyarbakır'da çalışmalara başlayan örgüt 1979 Nisanın da, Diyarbakır Ofis semtinde yapılan bir toplantı ile resmen kuruldu (Sancar, 1991:24).

1980 sonrası, Güneydoğu sorunu artık PKK ile anılmaya başlandı. PKK için 12 Eylül darbesi bir dinlenme ve toparlanma aşaması oldu. 1980-1984 arasında PKK, yurt içinde ve yurt dışında örgütlenme fırsatı yakaladı. 1984'te Eruh ve Şemdinli'de yaptığı eylemlerle tekrar Türkiye'nin gündemine girdi.

3. Güneydoğu'da Din Olgusu

Doğu ve Güneydoğu, dini hayatta güçlü ve mühafazakar bir yapı ortaya koyar. Yerine ve cemaat tipine göre seyyidlik, şeyhlik, "elçi" lik ve tarikatçılık gibi guruplar, Doğu bölgesinin kaderinde önemli rol oynarlar. Daha çok manevi lider durumunda olan bu kimseler, toplum yapısını birer kültür adacıkları şeklinde etkilerler (Türkdoğan, 1992: 97) . Şeyhlik, aşiret ve ağalık ilişkisinden bağımsız bir olgudur. Dinin, dünyevi yaşamla ilgili hükümlerinin büyük ölçüde iktidarın iradesine göre şekillendirilmesinden zarar gören sosyal kümeler, başka bir siyasal ifade olanağı bulamadıkları için, mezhep ve tarikatlar yoluyla farklılıklarını dünyevi yaşam alanına taşımışlar (Ergil, 1995: 102,103).

Din, Güneydoğu halkı için geleneksel bir yaşam tarzıdır. Halk için din (İslam), laik tanımlamanın tersine "Bütün hayatı kapsayan , Allah'ın iradesine tabi olmak" (Günay, 1993: 147) anlamını ifade etmektedir. Güneydoğu halkı, toplumsal yaşamında "eksen" olarak kabul ettiği "din olgusu" nu medrese eğitimini yaşatarak sürdürmüştür. Bugün bölgenin bir çok il ve ilçelerinde faal olan elli'nin üzerinde medrese bulunmaktadır.

Özellikle, Siirt ve Mardin'de medreseler, bölgenin dışına "müderris" gönderecek kadar düzeyli bir eğitim vermektedirler. Bu medreseler, öğrenci "fakih" girdisi bulmakta hiç zorlanmıyorlar. Siirt'in Aydınlar (Tillo) ilçesinde bulunan medreselerin birinde 180-200 arasında değişen öğrenci mevcudu vardır. Bu öğrenciler bölgenin dışında Türkiye'nin her yerinden gelmektedir. Öğrenciler arasında hiç okul okumayan olduğu gibi Üniversite mezunları da bulunmaktadır. Medreselerin çoğunda olduğu gibi bu medrese de yatılı olup, öğrencilerin bütün ihtiyaçları çevre halkı tarafından karşılanmaktadır.

Tillo'daki bu medrese adeta bir Fakülte gibidir. Medresenin başında baş müderris "Rektör" veya "Dekan" konumunda kabul edilen "Molla" bulunmaktadır. Öğretim elemanı olarak, öğrencilere kademeli olarak, sayıları on'dan fazla olan müderrisler ders vermektedir. Bu müderrisler, eğitimlerini tamamlayan öğrenciler arasında seçilir. Ders veren her müderrisin bir odası bulunur. Öğrenciler, bu odalarda ders almaktadırlar. Medresenin, eğitim-öğretim dili arapçadır. Öğrencinin isteğine bağlı olarak iletişimin sağlanması için yardımcı dil olarak, Türkçe veya Kürtçe'den de yararlanılmaktadır. Okutulan dersler arasında özellikle Arapça dil bilgisi ve grameri yanında, tefsir, fıkıh, mantık'ta bulunmaktadır. Derslere ayrıca, sosyoloji, psikoloji gibi sosyal bilimler yanında Fen bilimlerini de ekleyip okutma gibi çalışmalar planlanmaktadır. Medresenin zengin bir kütüphanesi olup, Bediüzzaman Said Nursi'nin kitapları dışında Türkçe kitap bulundurulmamaktadır.

Medreselerden 'cazet alan (mezun olan) imamlar, İmam - Hatip Okullarından mezun olan öğrencilere göre daha çok tercih edilir. Bu gerçeği bilen İ.H.L. öğrencileri, imam olmak için öğrencilikleri sırasında ayrıca medreselerde de eğitim görmeyi tercih etmektedirler. Medreselerden mezun olanlar da resmi imam veya müezzin olarak görev almak istedikleri zaman, İmam - Hatip Liselerini dışardan bitirmek zorundadırlar.

Bölge halkı karşılaştığı dini siyasi ve ekonomik sorunları medreselerde yetişen imamlara danışarak çözmeye çalışır. Evlenme, boşanma, miras, ibadet, gibi konuların yanında hangi partiye oy vermenin caiz olduğu, bankaya para yatırma, kredi alıp-verme, vade farkı gibi konuları danışarak "fetva" alırlar.

Güneydoğu halkı üzerinde etkili olan diğer bir faktör "şeyh" lik müessesesidir. Şeyhlerin çoğu ayrıca medreseden 'cazetli olduğu için imamların sahip olduğu "fetva verme" konumuna da sahiptirler. Şeyhlerin nüfuzları imamlara göre daha geniştir. Şeyhler halk üzerinde etkili olan manevi mürşitlerdir. Şeyhlere mensup olan kişilere "mürid" denilir. Müritler, dini, siyasi ve ekonomik konularda mürşitlerinin yolundan ayrılmazlar. Mürşitlerinin yolundan ayrılanlara "zındık" denilmektedir.

Şeyhlik, dini liderliğin en büyüğüdür. Şeyhlik nüfuzu, ailesinin evliyalara dayanan şeceresine, arifliğine, karizmasına ve yerel olmayan kan bağlarına (Hz. Ömer, Hz.Ali (seyyid), Hz Hasan- Hüseyin, Abdulkadir el Geylani...) dayanmaktadır. Şeyh böylece kutsal bir insan olarak kabul edilmektedir. Cahil ve fanatik müritlerin çoğu, şeyhlerini bir mehdi, adalet

ve daha iyi bir hayat getirmek üzere gelmiş bir kurtarıcı olarak görmeye hazırdır. Şeyhin, ölümünden sonra bile sürebilecek kerametine inanç merhum şeyhlerin türbelerinde ibadet geleneğine yol açan önemli bir unsurdur (Olson,1992:20).

Şeyhlik müessesesine yüklenen bu kutsallık, Güneydoğuda, dini, siyasi ve ekonomik alanda önemli bir işlev yerine getirmektedir. Dini ve ekonomik konularda imamların konumuyla şeyhlerin konumu, görev olarak aynıdır. Ancak şeyhlerin siyasi nüfuzları, imamlardan daha fazla ve belirgindir. Güneydoğu'da milletvekillerinin çoğu ya şeyh veya şeyh kökenli ya da şeyhlerin desteğini alabilen kişilerdir.

DEĞERLENDİRME : Osmanlı Devletinde, Güneydoğu sorununun gelişmesi üç dönemde incelenebilir : Birinci dönem, Şeyh Ubeydullah (1880) İsyanı ile başlayan ulusal amaçlı Kürt muhalefetinin başlamasıdır. Bu dönemin önemi Kürt beylikleri yönetiminin dünyevi (emir ve aşiret reisleri) şahsiyetlerden, dini (şeyh) şahsiyetlere kaymasıdır. Egemenliğin şeyh ve dini şahsiyetlere kayması, Kürt milliyetçiliği ile din olgusunun beraberliği Şeyh Said İsyanı (1925) sonrasına kadar devam etmiştir. İkinci dönem, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla başlar. Bu dönemin uygulamaları, yetişmiş bir Kürt kadrosunu ortaya çıkarmıştır. Bu kadro, 1908 sonrası kurulan Kürt milliyetçi teşkilatının öncüsü olmuştur. Üçüncü dönem, Kürt milliyetçi teşkilatların kanunen kurulması olan 1928-1924 arası dönemdir. Bu dönemde özellikle İstanbul'da bir çok Kürt cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetlerin kurulmasına öncülük edenler Hamidiye

Alaylarının kurulmasıyla uygulanan politikalar sonucunda yetişmiş olan kadrolardır. Bugün uygulanmakta olan koruculuk sisteminin, Hamidiye Alayları gibi kalıcı sonuçlar doğuracağı yapılan gözlemler arasındadır (Ergil,1995:59).

Cumhuriyet kurulduktan sonra devam eden Güneydoğu sorununun birinci dönemi, Osmanlı döneminden miras kalan " Kürt milliyetçiliğiyle din olgusunun içiçe olduğu şekliyle, 1925 yılında ortaya çıkan Şeyh Said ayaklanmasıdır. Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber yapılan değişikliklere itiraz etme şekliyle ortaya çıkan aşiret isyanları, Şeyh Said isyanları ile kitle muhalefetine dönüşür. Cumhuriyet döneminde Güneydoğu sorunu, 1950'den sonra yeni bir döneme girer. Bu dönem Şeyh Ubeydullah ile başlayan ve Şeyh Said isyanı ile sona eren, Kürt milliyetçiliğiyle din olgusunun beraberliği geleneği son bulur. Yönetim, dini şahsiyetlerden "ideologlara", dünyevi şahsiyetlere geçer. Bu dönemin en önemli yanı, Kürt milliyetçiliği ile Marxizmin içiçe geçmesidir. Kürt milliyetçiliği 1970'li yıllara kadar sol hareketler içinde örgütlenmiştir. 1970'li yıllardan sonra , Kürt milliyetçi hareketler Türk solundan ayrılrsa da Marxist ideolojiyi devam ettirir. Kürt (Güneydoğu) solunun (PKK'nın) Marxist düşünceyle beraberliği, 1990 yılına kadar devam eder. 1990 sonrası Güneydoğu (Kürt) sorunu yeni bir sürece girer. PKK , Güneydoğu'nun toplumsal yapısı üzerinde etkili olan din olgusunun etkisini farkedince, halka yönelik propagandalarında, İslam-din-kozuna sarıldı. PKK bu yeni strateji ile, 1950'lerden sonra dışlanan " din olgusuyla içiçe olma " avantajını tekrar yakalamayı hedeflemektedir.

Sonuç: Türkiyede yaşayan herkes Türk ve laik olmaya zorlanırsa, beklenen bütünleşme güçleşir. Türkiye'nin sosyal ve kültürel coğrafyasında farklılıkların kabul edilmesi, bütünleşme ve kardeşliğin oluşmasına olanak hazırlayacağı gibi, dış glerin ve bölücü faaliyetlerin tahrik zeminini de ortadan kaldıracaktır.

II. GÜNEYDOĞU SORUNUNA FARKLI YAKLAŞIMLAR

1. Resmi Yaklaşımlara Göre Güneydoğu Sorunu

Resmi yaklaşım, Güneydoğu sorununa bir asayiş ve terör sorunu olarak bakmaktadır. Terör, olayların sebebi olarak görüldüğü için "sert güvenlik" önlemleri çare olarak uygulanmıştır. Resmi yaklaşıma göre terör dış kaynaklıdır. Terörün dış kaynaklı olduğu değerlendirilmesi, "düşmanı" sürekli dışarıda arama zaafı doğurmuştur. (Ergil,1995: 56). Bu zaaf, sorunun bütün yönleriyle kavranmasına engel olmuştur. Sorunun dış faktörlerine gereğinden fazla önem verilmesi iç faktörleri "değerlendirme eksikliği" beraberinde getirmiştir. Örneğin, devletin bölgede yaptığı yatırımların yetersiz ve yerine ulaşmayışı ile coğrafi koşulların elverişli olmayışı nedeniyle bölge vatandaşlarının kendi bölgelerinde yatırım yapmaktan kaçınmaları, bölgenin ekonomik durumunu iç açıcı olmaktan çıkarmıştır. Bölgenin geri kalmışlığı, işsizlik, sağlık ve eğitim gibi problemleri, "Devlet'in Doğu'ya (Kürtlere) bilerek bakmadığı" yorumlarına zemin sağlamıştır. Ayrıca, yapılması planlanan, kültürel ve demokratik adımların gecikmesi veya "terör sonrasına" ertelenmesi, teröre sürekli kaynak sağlamıştır.

Diğer yandan, "devletin laik anlayışı ile din olgusu" çelişkisi (Ergil, 1995:51) devlete karşı muhalefetin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu muhalefet hazır durumda olduğu için, ideolojik propagandaların "hedef

kitlesi" haline gelmiştir. Fertlerin laik olmaya zorlanması, dini-muhalefet üzerine oynanan hesapları arttırmıştır.

Hasan Cemal, Güneydoğu sorunu ile ilgili resmi yaklaşımı üç ana eğilime ayırmaktadır. Eğilimlerin birincisi , Kürt kimliğini yok sayan ve yalnız şiddet kullanarak karşısındakini her türlü yolla ezmeyi öngören "dersim mantığı'dır". İkincisi, dersim mantığı'nın tam tersi, tüm ağırlığı kültürel halk ve demokratik özgürlüklere veren reformcu bir mantık. Terörle mücadeleyi ve zor kullanmasını ihmal etmemekle beraber, demokrasi ve insan haklarıyla düşmanı tecrit eden bir stratejidir. Üçüncü eğilim, önce güvenlik, huzur ve güven sağlanmadan yapılacak demokratik düzenlemelerin düşmana taviz olarak görüleceğine ilişkin mantıktır. ("Demirel'e göre 'gazeteci kılığında militanlar " **sabah**, 12 Ağustos 1992)

Bugünkü uygulamara bakıldığı zaman terör bitmeden yapılacak demokratik düzenlemelerin "taviz" olarak görüleceği mantığı ağır basıyor. Güngör Mengi, bu mantığın "Apo'ya militan kazandırmaktan başka bir işe yaramadığı" fikrindedir (**Sabah**, 16 Ağustos 1992). Apo da aynı konuda: "kendi gücümüzle yüzyılda ulaşamayacağımız neticelere TC sayesinde ulaşıldığını..." (Arslan, 1992: 268) belirterek, mengi'yi haklı çıkarmaktadır.

Doğu Ergil'in de belirttiği gibi (1995:27), halkın beklentileri olan işsizliğin önlenmesi, daha iyi bir yaşam standardı, daha fazla kültürel hakların verilmesi, Kürt kimliğinin belirtiminin sağlanması, daha fazla inanç özgürlüğünün oluşması, devlet veya siyasal sistem tarafından şiddetsiz gerçekleştirilebilirse, ayrılıkçı örgütün etkinliği, toplumsal desteğini yitirecektir.

2. PKK'ya Göre Güneydoğu Sorunu

Cumhuriyet döneminde Güneydoğu sorunu, 1960 sonrası sol örgütler içinde; bölgenin geri kalmışlığı, ekonomik dengesizlikleri ve Ağalık-Şeyh'lik yapısı eleştirilerek başladı. Solun etrafında birikenler daha çok burjuva kesimlere dayanıyordu. Bilimsel şekilde soruna eğiliyorlardı. Kürtçe'nin serbest bırakılması ve biraz da eğitim serbestisini elde ettikleri taktirde hedeflerine varacaklarına inanmışlardı. Olaya sadece kalkınma yönünden bakıyorlardı (Birand, 1992:103). 1970 sonrası, sol örgütler içinde mücadele veren Kürt solcular, Türk solundan ayrılarak, "Kürt sorununu" ön plana çıkardılar. Böylece, 1970 yılından itibaren, Güneydoğu sorunu, Türk sorunundan ayrı "Kürt kimliği" niteliğini kazanarak devam etti.

Kürt solunun 1970 yıllardan itibaren ayrıldığı "Türk solu" na göre Güneydoğu sorunu, Emperyalist dünya sisteminin bir parçası, bir uzantısıdır. Bu sorun, bölgenin ekonomik toplumsal gelişiminin ulaştığı "sınıf mücadelesi" çizgisinin koşullarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Güneydoğu sorununu, kapitalist dünya sisteminin bir parçası olarak gören Türk solu, soruna devrimci sınıf bilinciyle müdahale etmek gerektiği, fikrindedir. Türk solunun Kürt solundan ayrıldığı en önemli nokta, Güneydoğu (Kürt) sorununun kendi başına veya bölgeyle sınırlı bir yaklaşımla ele alınamayacağıdır. Solcu kesim bu yaklaşımlarına, sorunun dünya emperyaliziminden kurtuluş haline geldiğini bunun da ancak Marxizmin ulusal programının somut olguları temelinde, işçi ve emekçilere

mal edilerek aşılabileceği, dayanağını öne sürerler. Bunun aksi "Kürtlerin birliği" sloganıyla Kürt işçi ve emekçilerinin ulusal özgürlük mücadelesini, Türk ve Kürt egemen sınıflarına karşı mücadeleye genişletmesinin "gereksizliği" tezini hem Kürt proleteryanın politik sınıf mücadelesini önünü kapattığı, hem de onu dar ulusal sınırlar içine çekerek, tüm milliyetlerden proleteryanı soyutlayarak, proleterya ve emekçilerin güç birliği ve ortak eylemini zaafa uğratmak olduğu değerlendirilmesini yapmaktadırlar (Bkz. Cihan, 1992 :5-26).

Güneydoğu (Kürt) sorununu 'Kürtlerin sorunu' olarak gören ve 1980 sonrası, "Kürt sorunu" ile anılmaya başlayan PKK'ya göre Güneydoğu sorunu, "Kürt realitesinin devlet tarafından inkar edilmesinden" kaynaklanıyor. Cumhuriyet dönemini "Misak-ı Milli" sınırları içinde yaşayan herkesin "Türk kimliği" altında birleştirme çabaları; PKK ve diğer Kürt örgütler tarafından Kürt halkının inkarı şeklinde yorumlanmıştır. PKK, bu yorumu dayanak yaparak; "Kürt ulusunun varlığını kabul ettirme mücadelesi verdiklerini, eylemlerinin Kürt kimliğini haykırmak" (Beşikçi, 1992: 254 ; Gazeteciler Cemiyeti, Ankara, 1994:5) olduğunu, yayımladıkları kaset ve bildirimlerde işlediler. Kaset ve bildirimlerde, "Kürt ulusunun varlığını" işleyen mesajlara ön planda yer verildi. Örneğin "Em kine ?" (Biz kimiz), "Em Kürdün" (Biz Kürdüz). "Zımaneme Kürdi" (Dilimiz Kürtçe), "welate me" (Memleketimiz) gibi.

PKK, halka yönelik yaptığı bütün propagandalarda "Kürtlerin ayrı bir millet olduğu halde, inkar edildiği; Kürtçenin neden serbest olmadığı" işlenerek, cumhuriyet döneminde "birleştirmek" adına yapılan uygulamalara atıfta bulundu. Kürt hareketleri adeta ittihatçı bir geleneğe

tevarüs ederek, Türkçü retoriği adım adım izledi. Talep ve analizlerin çoğunda "Türk" sözcüğünü çıkarıp yerine "Kürt" sözcüğünü yerleştirdiler (Bulaç, 1992 : 33). Örneğin, "Ne Mutlu Türküm Diyene", "Türk Öğün, Çalış Güven", "Türküm Doğruyum Çalışkanım", "Türkiye Türklerindir" gibi özdeyişler, Kürtçü söylemde, "Türk" sözcükleri "Kürt"leşti: "Ne Mutlu Kürdüm Diyene", "Em Kürdün serbilindin" (Kürdüz başımız diktir), "Welateme Kürda" (Kürtlerin vatanı), "Batman'a Kürdaye" (Batman Kürtlerindir) gibi.

Ayrılıkçı terörün amacı, ayırmak istediği bölgenin Etnik ve sosyo-kültürel yapısının farklılığını ve tüm bunların yarattığı sorunları, "mazlum" ve "sömürgecilik" bilinciyle, halka mal ederek, "ülkeden koparmaktır" (Gündüz,1995:52).

3. İslamcı Yaklaşımına Göre Güneydoğu Sorunu

İslamcı aydınlar, Güneydoğu (Kürt) sorununu ihmal ettiklerini, Kürt örgütler (özellikle PKK) bölgede etkin olmaya başlayınca fark ederek; düşünce ve programlarında özel yer ayırdılar. Ali Bulaç, Mazlum-Der'in 28-29 Kasım 1992 tarihinde Ankara'da düzenlediği "Kürt sorunu formu" nun en önemli yanını: "70 yıllık cumhuriyet tarihinde müslümanların ilk defa Kürt konusunu görüşmek üzere bir araya geliyorlar olmasıdır" (1992 : 22) itirafı, bunun kanıtıdır.

1980 Öncesi "İslamcılık", MSP ile içiçe gelişti. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra islamcılar, parti çalışmasını "ilahi metod"a uygun olmadığı gerekçesiyle dışladılar. 12 Eylül, İslamcı kesim için "Radikalleşme" süreci oldu. Bütün düşünceleri "sisteme karşı" bir amaca yöneldi. Görüş ve düşüncelerinde sisteme yüklendiler. Güneydoğu sorununu da sistemin bir sorunu olarak gördükleri için, sistemin değiştirilmesiyle sorunun çözüme kavuşacağı, tezi savunuldu. Kürt sorununa "İrkçilik haramdır" yaklaşımıyla özel yer verilmedi. Bu durum, 1990 yılına kadar devam etti. PKK'nin bölgede kitleleşip hakimiyeti eline geçirme korkusu oluşunca, İslamcılar, soruna yaklaşım konusunda ihtilafa düştüler. Bazıları, sol yaklaşım gibi, sorunun, Türkiye bütünlüğü içinde değerlendirilmesi gerektiğini; diğerleri ise, sorunun, bölge ile sınırlandırılıp, "Tüm elde edilmediği zaman, parça terk edilmez" prensibini savundular. Bu prensibi savunanlar, Güneydoğu sorununa programlarının "merkezinde" yer vererek, Türkiyenin tümünü değiştirmeyi bekleyeceğimize ve Güneydoğu'da "Sosyalist bir Kürt devleti" kurulacağına, neden "Misak-ı Milli" sınırlarına bağlı kalınıp bir "İslami Kürt Devleti" kurmak caiz olmasın, fikrini savundular. Diğer İslamcı kesimler de konuyu dışlamayıp, daha duyarlı hale geldiler. Ancak, sorunun Türkiye bütünlüğü içinde çözümlenebileceğini savunarak, soruna özel bir yer ayırmadılar.

İslamcı kesimler her ne kadar Güneydoğu sorununa farklı tarzlarda yaklaşıyorlar bile, sorunun nedeni konusunda fikir birliği içindedirler.

İslamcı yaklaşım Güneydoğu sorununun temel nedenini; Osmanlı Devleti'nin son dönemi dahil, din'in sosyal hayattan uzaklaştırılarak,

Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan ırkçı anlamda milliyetçilik fikirlerinin devlet ideolojisi olarak uygulanmasına bağlarlar. Hüseyin Yılmaz'a göre sorun, rejimin 1920'lerde devleti milliyetçilik temeline oturtan zihniyetin, bölge halkını asimile etmek ve Türkleştirmek istemesinden kaynaklanmaktadır (1994:122) . Asimilasyon bir etnik temele dayanıp, diğer etnik toplulukların varlığını yok saymayı hedefliyorsa beraberinde ırkçılık gelişir. Güneydoğu sorununun tahrik olmasında ve bu günkü ayrılıkçı çizgilere ulaşmasında Cumhuriyet döneminde Türk milliyetçiliğinin benimsenmesi ve bayraklaştırılması önemli bir rol oynamıştır (Yazar, Y.1993:66).

Ahmet Akgündüz (1994:44)'de, Güneydoğu sorununu, Türkiye Cumhuriyetini kuranların vatandaşları birbirine bağlayan bağlarda değişiklik yapmalarına bağlamaktadır. Laiklik esasının kabul edilmesi ile fertlerin de laik olmaya zorlanması; din ve ahlakta meydana gelen çözüme ve dinin resmi görevliler tarafından saptırılması; bölge halkını ırkçılığa ve anarşiye yöneltmiştir (Dilek , 1994 :9 ; Arslan, 1992 : 269). M.İhsan Arslan bu konuda şu fikirleri ileri sürmektedir:

Rejim, Türkiye'de yaşayan tüm insanına uyguladığı 'cahilleştirme, dinini yasaklama, dinini saptırma ve tahrif etme' ... bölge halkının değer yargıları değiştirilmiş, dini değerlere bağlılık zayıflatılmış, işsizlik ve fakirlik bölge insanının doğal karakteri haline getirilince, insanların kitle halinde ve rahat bir şekilde İslami olmayan konum ve kamplarda yer alması kolaylaşmıştır ....Başta Diyanet Teşkilatı ve çoğu resmi din görevlisinin bilincli olarak dini saptırma faaliyetleri, rejimden yana tavırları ...[dinin]

*halk arasında zayıflamasına neden olmuştur
(1992:269).*

İslamcı yaklaşıma göre, Güneydoğu sorununun, sorumlusu rejimdir. (İslamoğlu,1992 : 123; Yılmaz,Y. 1994 : 122; Arslan, 1992 :269). Cumhuriyet döneminde uygulanan "İrkçi" ve "Dinin dışlanması" üzerine yürütülen politikalar (Akgündüz, 1994 : 44-45 ;Çelik, 1992 :76) sorunun, rejim rahminde döllenip, kendi elleriyle büyümesine (İslamoğlu,1992: 123), neden olmuştur. Mazlum-Der'in, islamcı aydınların katılımıyla gerçekleştirdiği "Kürt sorunu Formu" (Ankara, 28-29 Kasım 1992) nihai bildirisine göre islamcı yaklaşımın Güneydoğu sorunu ile ilgili ortak görüşleri özetle şöyledir : Sorun, ırkçı, inkarcı ulus devlet süreciyle birlikte ortaya çıkmıştır. Sorun, sadece toprak sorununa (ülkenin bölünmesine) indirgenemez; sorunun dini, tarihi, sosyal ,siyasal, kültürel, ekonomik ve psikolojik boyutları vardır. Sorun halklar arasında değil, rejimle halk arasındadır; Türk ve Kürt halkı kardeştir (Bkz. Kürt sorunu formu, sor yayıncılık: 445-446).

Sonuç olarak, islamcı yaklaşım, yaşanan; ekonomik, siyasi, ırkçılık ve terör gibi bütün sorunları "dinden uzaklaşmaya" bağlayarak "monist" bir değerlendirme içindedir.

DEĞERLENDİRME : Yöre halkı, radikal yaklaşımları (Örneğin PKK'yi) çeşitli ihtiyaçlarını dile getiren çok amaçlı bir araç olarak kullanmaktadır (Ergil,1995:28) Bölge halkının amacı ile radikal yaklaşımların amacını ayırmadan konuya yaklaşmak sağlıklı olmayacaktır.

Genelkurmay başkanlığı, PKK'nin Güneydoğu sorunundaki taktiğini "salam taktiği" olarak değerlendirerek ; önce kültürel haklar için bir dilim, sonra bir dilim daha kestikçe gerisi gelir, bu dilimlerin bir devlet kurmaya kadar süreceği görüşündedir (Başyazı, "Tren ve Salam" **Yeni Yüzyıl**, 4 Ağustos 1995) . Doğu Ergil ise PKK Örgütünün çekirdek militan-önder kadrosu ile PKK'ya destek veren yöre halkını ayırarak "Tren" yolcularına benzetmektedir. Trene binenlerin birbirinden farklı amaçlar taşıdığını; örgütün çekirdek militan-önder kadrosunun bağımsızlık istasyonuna kadar gitmeyi amaçladığı, yöre halkının ise, geçim, gelir, iş, sağlık, eğitim, kimliklerine saygı, günlük ve kültürel hayatlarında da fazla özgürlük ve yönetim merhalelerine vardıkça "Tren" den inmeye hazır olduğunu, saptamıştır (1995 :38).

Güneydoğu sorunu konusunda atılacak demokratik adımların "taviz" olarak değerlendirilmesi ile halkın kimliklerine saygı, kültürel hayatlarında daha fazla özgürlük ve yönetim ile, halkın örgüte olan desteğini çekeceği saptaması çelişmektedir. Demokratik adımların "taviz" olarak değerlendirilmesine, Kürtçe'nin serbest edilmesiyle (1991), halkın PKK'ya daha fazla destek verdiği, örneği gösterilir. Bu çelişki, atılacak demokratik adımların "zamanlama" faktörüyle ortadan kaldırılabılır. Demokratik adımlar, "PKK'nın mücadelesi sonucunda koparılan bir hak" şeklinde yorumlanabilecek ortamlara, örneğin örgütün güçlü olduğu dönemlere denk getirilmediği zaman, taviz olarak anlaşılmayacaktır. Kürtçenin serbest bırakılması (1991), "taviz" olarak yorumlanabilecek bir zamanlamaya denk düştüğü için, halk bunu PKK'nın bir başarısı olarak

değerlendirmiş ve başka "hak" ların koptırılabilmesi için desteğini arttırmıştır.

Demokratik adımların "taviz" olarak değerlendirilmesine engel olmak için, en iyi zamanlama, hükümet değişikliği sırasına denk getirilen zamanlamadır. Çünkü hükümet değişikliği sonrasında yapılacak değişiklikler PKK'ya değil, yeni hükümete puan kazandıracaktır.

Sonuç : Güneydoğu sorununun kronikleşmesi, soruna neden olan faktörlerin objektif olarak saptanmamasındandır. Doğu Ergil, sorunu bir yaraya benzeterek, bu yaranın iç ve dış nedenlerle iltihaplandığını, bunun polisiye önlemlerle, yani yara sıkılarak iltihabın boşaltılabileceğini, ancak enfeksiyon devam ederse, yeni bir iltihaplanmanın olabileceğini, hatta yaranın kangrenleşebileceğini belirterek, sorunun iç faktörlerine dikkat çekmiştir(1995:1). Sorunun "dış güçler" tarafından yaratıldığı yaklaşımı, değerlendirme ufkunu daraltarak, "iç faktörleri" perdelemiştir. "İç faktörleri" ön plana çıkaranlar da, aynı şekilde "dış faktörleri" görememiştir. Bütün yaklaşımlar, hesaplarına geldiği kadarıyla veya görmek istedikleri gibi, sorunu tanımlamaya çalışıyorlar. Bu tanımlamalar, körlerin filini tanımlamaya benzemektedir. Körler, ellerine geçirdikleri fil parçasını en iyi bir şekilde tanımlasalar bile, gözleri görmeye başlayınca, "tüm bilinmeden, parça hakkında yapılan tanımlama eksik olur" ilkesi gereğince, yeni tanımlar yapmak zorunda kalacaklardır. Güneydoğu sorununu, "kısmi" yönleriyle tanımlayan yaklaşımlar, sorunun "tümü" ile, yani realiteyle karşı karşıya kaldıkları an aciz kalıyorlar. Resmi yaklaşım

yeterince "iç faktörleri", PKK ise, "dış faktörleri" göremediği veya görmek istemediği için, islamcı yaklaşım da, bütün faktörleri "din olgusuna" dayandırdığı için, sorun karşısında "çözüksüz" kalıyorlar. Sorunun bütün yönleri ile değerlendirilmesi, sorunun anlaşılmasını sağlayacağı gibi, yaklaşımlar arasındaki farklılığı ve anlaşmazlığı da ortadan kaldırma olanağı sağlayacaktır.

III. GÜNEYDOĞU SORUNU VE DİN FAKTÖRÜ

1. Resmi Din Formülleri

Genellikle oduğu gibi din, Osmanlılarda da siyasi iktidarın icraatlarını halk nazarında meşrulaştıran bir rol oynamıştır. Padişahların fermanlarında "Allah'ın inayetli ve ittifak-ı esbab-ı ara ve şura" ile tahta geçtiklerini belirtmesi, dinin siyasi iktidarı meşrulaştırıcı rolünün bulunmasındadır. Din, toplumun kimliği üzerinde etkin olduğu için, devlet ve siyasi yapı bu olguya ilgisiz kalmayarak, yaptıkları işlere İslami kılıf bulmak zorundadırlar (Karatepe, 1995, 142,143,161).

Halkı müslüman olan devletlerde olduğu gibi, Osmanlılar döneminden bize miras kalan "din formüllerine" Cumhuriyet Türkiye'sinde de zaman zaman başvurulmuştur. Bunun nedeni, halk üzerinde hala din olgusunun güçlü bir etkiye sahip olmasıdır. Şerif Mardin'e (1995:143-150) göre, Cumhuriyet dönemi, dine rakip olabilecek ideolojilerin ortaya çıkmasına müsaade etmediği gibi, kendisi de rakip bir ideoloji olarak dinin karşısına çıkamamıştır. Tam tersine cumhuriyet, ümmet strüktürünü; vatanperverlik, beraber olma ve başkalarına karşı koyma hisleriyle devam ettirmiştir.

Türkiye'nin siyasi kargaşalar yaşadığı dönemlerde din, belirli alanlarda "ilaç" olarak kullanılmıştır; dozu ayarlanmış, fazlasına ve eksikğine izin verilmeyen bir ilaç. Din halk için bir yaşam tarzı iken, devlet için çözüme dönüşen bir "ilaç"tır. Diyanet İşleri Başkanlığı özellikle 12

Eylül 1980 sonrası yönetimin (darbenin) meşruluk kazanmasında çok büyük rol oynamıştır. Türkiye'nin bütün il, ilçe, nahiye ve köylerine dağılan resmi din adamları yönetimi meşrulaştırma vazifesi görmüşlerdi (Kırma, 1992:32). Ayet ve hadislere dayanarak yöneticilerin "Emir-ül Mü'minin" ilan edilip, itaat istenmesi, silahların Kur'ana el bastırılarak toplatılması, ayet ve hadis içerikli bildiriler dağıtılması, cuma günleri yönetim lehine hutbe ve vaazların okutulması, dinsiz ve komünist propagandaya karşı din derslerinin mecburi dersler arasına sokulması ve radikalleşen islamcı yaklaşımlara karşı resmi din memurlarının kullanılması... Din olgusunun kullanılma alanlarına birer örnektir.

Devlet, 1984-1985'lerde Güneydoğu'da olayların tekrar başlaması ve terör olaylarının 1989 bitimine doğru büyüüp genişlemesi sonucunda, geleneksel çözüm aracı olan dine yeniden baş vurmak zorunda kalıyor. Devletin, Doğu'ya din adamları heyetleri göndermesi, yer yer İmam-Hatip Okullarının açılmasına rahatlıkla izin verilmesi, teröristleri din düşmanı gösterip Kur'an ayetleriyle halkı onlara karşı mücadeleye davet eden bildiriler dağıtması, afişleri asmaı, vb. uygulamalar bu amaca yönelik çalışmalara birer örnektir.

Güneydoğu halkının dindarlığı, Güneydoğu sorununa "dindarlık yarışı" olarak yansımaktadır. Devlet, değiştirilmesi dahi teklif edilemeyen (T.C. Anayasası, IV. madde 4). Laiklik ilkesine rağmen, "irtica" yaptığı suçlamasına varacak kadar bölgede dindar görünmektedir. 2 Ağustos 1992 tarihinde, Diyarbakır kültür sarayı, 15 ilden 214 din adamının katıldığı toplantıda, Diyanet İşleri Başkan vekili M. Nuri Yılmaz, topluluğa hitaben şunları söylüyordu: "İnsanların kendi ırklarını sevmeleri suç değil

ancak bunu ideolojiye dönüştürmeleri tehlikelidir. Bu durumun imamlar tarafından halka anlatılması gerekir. Terörün etkisiz hale getirilebilmesinde en büyük görev imamlara düşmektedir." Böylece bölgede yeniden yeni bir uygulama başlıyordu: Dindarlık yarışı (Nokta, 23 Ağustos 1992).

PKK örgütü 1990'da yapılan kongrede "dinin siyasal amaçlarla kullanılması" kararı ile zaten dindarlık yarışında yerini almıştır (Kazdağı, 1995: 27-28).

Bundan sonra Güneydoğu'da yapılacak herşey dindarlık yarışını kazanmaya yönelik olacaktır. Kazdağı'nın belirttiğine göre, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Başbakan Tansu Çiller'e gönderdiği "kişiyeye özel" yazısında; Güneydoğu'nun acil çözüm bekleyen sorunları arasında imamlar konusunda B maddesinde yer vererek "düşüncede manevi hedefler" başlığı altında şöyle diyor:

Bizim ve teknolojinin gerekleri yanında, çocuklara tarih ve din bilgisi en iyi hocalardan verilmeli. Yetişkinler için: Bu ileri yaşlı, tecrübeli ve herkesin ilminden, bilgisinden dolayı saygı duyacağı; Türkiye'nin en iyi imam ve müftüleri gönderilmeli (1995 : 25).

Devlet, başka alternatif ideoloji geliştiremediği için, halkın sahip olduğu din olgusuna sarılmaktan başka çözüm yolu bulamıyor. M.Çalık, bu durumu resmi ideolojinin kendisine ve söylemine karşı duyduğu "güvensizliğin" gecikmiş bir itirafı olarak yorumluyor. Çalık, bu itirafın kanıtı olarak "Doğu ve Güneydoğu'daki askeri birliklere gönderilen gizli bir tamimle subaylara üniforma giyip cuma namazına gitme emrinin

verilmesini" (1995: 8) örnek gösterir. Halkın Marxist-Leninist ideolojiye sıcak bakmadığını gören PKK örgütü de, 1990 sonrası halkı kazanmada son koz olarak dine yönelmiştir. (**Nokta** , 23 Ağustos 1992; Kazdağlı, 1995: 27-28) .

Devlet, Güneydoğu'da halkın desteğini kazanmak; ayrılıkçı terör propagandasının etkisini azaltmak ve Radikalleşen islami muhalefetin önünü kesmek için, din olgusuna karşı takındığı tutum, Türkiye geneline göre farklı bir görünüm arz etmektedir.

2. PKK'nin Yeni Kozu : DİN

Başlangıçta, PKK dinin bölge halkının kandırılmasına, sömürülmesine, uyutulmasına yarayan gerici bir faktör olarak görüyor ve dinle mücadele edilmesi gerektiğini savunuyordu. Bu dönemde PKK'nın din konusundaki tutumunun temelini Lenin'in şu görüşleri oluşturuyordu: Lenin'e göre, din, ezilen sınıfların kendi kendilerine sahip çıkmalarını önleyen, emekçi sınıfların köle kalmasını sağlayan, gerçek yaşamın çilesini hayali cennetin sefahatiyle dengelemeye çalışan, "böylelikle halkı uyutmak için bir afyon" işlevi gören (Lenin, Din üzerine: 10; Kımrın, 1992: 10-11) bir olgudur. PKK'nın din karşısındaki bu tutumu 1990 yılına kadar sürmüştür.

PKK'nın din olgusu hakkındaki tavrı, Şam'da (1990) yapılan ikinci kongrede alınan kararlardan sonra değişti. Kongreden sonra, Apo (Ali Fırat takma adıyla) yazdığı, **Din Sorununa Devrimci Yaklaşımı** adlı **kitapta**, din olgusu hakkında neden tavrı değiştirdiklerini şöyle açıklıyor:

Dinin devrime karşı tehlikeli bir biçimde kullanılmasını engellemek ve islamiyeti devrim hizmetinde iyi bir işleve kavuşturmak ve tüm işbirlikçilerine karşı ustaca çıkarmak gerekir. Bu yaklaşım halk savaşımızın daha da hız kazanmasına, dolayısıyla gitmesine yol açabilecektir.(S.55)
(Kazdağlı, 1995:S:26)

Apo'nun bu görüşleri YDK (Kürdistan Dindarlar Birliği) ile kurumlaştı. A. Fırat'ın (Apo'nun) kitapta savunduğu görüşler, YDK'nin amaç ve hedefleriyle paralelik arz eder. YDK'nin amaç ve hedefleri şöyle açıklanmaktadır.

- 1- Kürdistan dindarlarını örgütleyip bir güç haline getirmek .
- 2- Kürdistanlı dindarlar cephesini Kürdistan bağımsızlık mücadelesinde söz ve güç sahibi kılmak.
- 3- Kürdistan'daki dini ve mezhebi çelişki ve düşmanlıkları ortadan kaldırmak .
- 4- Kürdistan'da islam dini altında yabancı göçlerin eliyle kurulan kuruluşların dini temsil etmediğini ve birer menfaat çevresi olduklarını açığa çıkararak halka dinin gerçeğini anlatmak .
- 5-Kürdistan'da yapılan zulüm ve hakaretlerin sömürgecilikten kaynaklandığını, sömürgeciliğe karşı gelmenin dini bir vecibe olduğunu kabul edip anlatmak (Kımrın, 1992:60).

PKK örgütü ERNK tarafından mekke ve Medine'de Türk hacılarına dağıttığı (1 Haziran 1992) bildiride şöyle deniliyor.

... Her halk ve milletin üzerinde bir zalim musallat olmuş ve Allah-u Teala C.C. o halk ve milletin üzerindeki zulmü tamamiyle kaldırmak için o halkın veya milletin içerisinde bir kişiyi layık görür ve kişileri büyük zekalara sahip kılar ve

mazlum Kürt halkından 35 Milyon Kürt insanından güçlü zekayı başkanımız ve önderimiz Öcalan'a nasip kılmıştır... (Nokta, 23 Ağustos 1992) .

PKK'nın bölgede dağıttığı ve "İslam Dinini istismar eden TC'yi Tecrid ve Teşhir Edelim" başlıklı belgenin bir bölümü şöyledir:

... Yeri- göğü, taşı-toprağı, canlı-cansız bütün varlıkları yoktan var eden, vardan da yok edecek olan, Ay ve Güneşin şavkıyla tüm karanlıkları aydınlatan, iyi ile kötüyü ameline göre cezalandıran ya da mükafatlandıran en son dinimiz olan müslümanlığı yeryüzüne yaymak için Hz. Muhammed (SAV)'i yaratan ve bugünde katliamcı barbar , zulumkar Faşist Türk egemenlerine karşı Kürdistan halkının önderliğini yapmasını emrettiği Abdullah ÖCALAN'ı [Peygamber mi ?] başımıza önder eden Yüce Rabbimize şükürler ederiz... (Budak, 1994 : 41)

Bölgede dağıtılan başka bir bildiriye, "PKK, ERNK, ARGK önderliğinde kürdistan halkı **cihada** [vurgu S.Ş.] kalkışmıştır." (Budak, 1994:233) denilmektedir. Ayrıca, Cemal Kazdağlı'nın (1995:29) belirttiğine göre, A.Birand (Kasım 1992), Apo'ya: "PKK'da din unsuru var mı ?" sorusuna yanıt olarak Apo:"yurt dışına çıkışımızın anlamını ben zaman zaman **Peygamberin Mekke'deki sıkışmış durumuna benzetirim** [Vurgu . S.Ş.]" diyor.

Peygamber ile arasında sıklıkla paralellik kurmaya çalışan Apo, çocukluğunda bir çok sureyi ezberlediğini, hocasının kendisine, "biraz daha okursan uçacaksın" dediğini ve Ankara'ya Üniversite için geldiğini Maltepe Camii'nde namaz kıldığını sıklıkla hatırlatarak aslında kendisinin çocukluğundan beri müslüman olduğunu kanıtlamaya çalışıyor (Kazdağlı, 1995: 29).

PKK, bir yandan Kürtlerin tek kurtuluş yolunun sosyalist mücadele ile sağlanabileceğini (**Özgür Halk**, Haziran 1992 : 1) , diğer yandan "dini tanımayan hiçbir toplum olmadığını" (Kimran, 1992:6) belirterek farklı görünüşlerle ortaya çıkıyor. Kazdağlı'ya (1995 : 29) göre, PKK bu farklı görünüm ile :

- 1- Gençlere ve eski kadrolarına karşı hala marxist-leninist olduğunu söylüyor ve sosyalizmi sağlıyor.
- 2- Bölge halkına karşı ise müslüman olduğunu söylüyor ve islam kartını gösteriyor:
- 3- Avrupa ülkelerine karşı ise, etnik sorunla çıkıyor. İnsan hakları kulvarında koşuyor. Kültürümü ve dilimi yok ediyorlar, propagandasına başvuruyor.

PKK, örgütü için ideolojik tercih tümüyle pragmatik beklentilere uygun biçimde gerçekleşiyor. Hareketin altında yatan ideolojinin kendisi önemli değil; sosyalist, dinsel yada milliyetçi eğilimlerden birinin ön plana çıkması diğerlerinin olmayacağı anlamına gelmemektedir (Gündüz, 1995:52) .

3. İslamcı Yaklaşımın Dini Reçeteleri

İslamcı aydınlar, bütün sorunlarda olduğu gibi, Güneydoğu sorununda da milli devletten ümitlerini kesmişlerdir. Sorunun "iki müslüman halk arasında şiddet, terör ve savaşla" sonuca ulaşılamayacağı kanaatini taşıyorlar. Etnik ve milli çözümlerin sahici olmayacağı, Kürtlerin yaşadığı sorunların bir realite olarak değerlendirilmesi ve Kürtlerin

yaşadığı sorunları kabullenmeyen yaklaşımların soruna çözüm üretemeyeceği görüşündedirler (Bulaç, 1992 : 36) .

Güneydoğu'da meydana gelen terör olayları, güvenlik kuvvetleri tarafından "sert tedbirler" kullanılarak önlenabilir. Ancak "etnik tahayyüllerin beslediği terör potansı" resmi ideoloji ve hükümetler ile "ideolojik ve politik sıfatlarla yüklenmiş bir başka milliyetçilikle" asla önü kesilemez, önlenemez (Çalık 1995 :9-10) . Bölgede yapılan gözlemlerden anlaşıldığı gibi, sorunun önüne geçmek için halka karşı uygulanacak "sert tedbirler" ve başka milliyetçilik faaliyetleri, karşı milliyetçiliği hızlandırmaktadır. Örneğin, "Kürt işaretleri", "Zafer işaretlerini", "bıyık şekilleri" diğer "bıyık şekillerini" doğurarak yaymaktadır.

İslamcı yaklaşım Güneydoğu sorununun, Hz Peygamber'in hicretin ilk yılında Medine'li Yahudiler ile Ensar ve Muhacir Müslümanlar arasında yaptığı "Medine Sözleşmesi" örneği ile çözüme kavuşabileceğini savunmaktadırlar. Medine modelinde, herkes sahip olduğu ırk'ı, dini, mezhebi ve imza attığı hukuku yaşayabilme hakkına sahiptir. Topluluklar kendi liderlerine bağlı olarak iç işlerinde serbesttir (Tuğ, 1969:35-40; Hamidullah,1992:114-117). Bu modelden hareketle islamcı kesim sorunun ancak, İslam kardeşliği ile kökten çözümlenebileceğini savunmaktadırlar. İslamiyet, etnik farklılıkları, Allah'ın birer ayeti olarak görmektedir. Irkların birbirinden üstünlüğü iddiasını reddetmektedir. İslamcı yaklaşım "Kürt kökenli, Türk kimliğinden ve Türk kökenli de Kürt kimliğinden" ancak islam kardeşliğiyle rahatsız olmayacağı (Bulaç, 1992 : 35-36) kanısındadırlar. İslamcı yaklaşım'a göre, İslam'da esas olan insandır. Allah, insanları birbirlerini tanımalarını ve bilmeleri için kabileler, halklar (milliyetler)

halinde yaratmıştır. Bunun böyle kabul edilmesi, İslam'ın prensiplerindedir. İslam, renk, ırk, dil, din, mezhep gibi farklılıkları kabul eden ümmet kavramını esas aldığı için, Türkiye'nin kültürel ve sosyal mozayigini oluşturan bütün farklılıkları birleştireceği gibi "Türk ve Kürtleri de birleştiren kuvvetli bir kaynaştırıcı rolü" (Bulaç, 1992 : 35-36) oynayabileceği kanaatindedirler.

DEĞERLENDİRME : Güneydoğu insanı, dinine, inancına bağlı olduğu gerçeğini gören, devlet ve örgüt (PKK) yetkilileri, kendi temel ideolojilerine aykırı olduğu halde, dini konuları propagandalarında kullanmalarına sebep olmuştur. Abdullah GÜNEY(1992:36-37), bu konuda şunları yazıyor: "T.C. İslam diyor, şehit diyor, komüniste karşı savaş diyor, Ermeni işbirlikçilerine karşı savaş diyor, emir sahiplerine itaat diyor, dini koruma diyor... PKK da şehit diyor, mazlum diyor, zalime karşı çıkma diyor, kafir T.C. diyor." Devlet, İslamiyetin bütün ırkçılığa karşı olduğunu ve Kürt milliyetçiliğinin hızını kestiğini (Bulaç, 1992 : 36) saptadığı için ; PKK da "İslam'ın birleştirici" gücünü hissettiği ve "başka türlü hareket etmesi mümkün" (Beşikçi, 1992 : 257) olmadığı için, din olgusunu kullanıp, dindarlık yarışında yer almak zorunda kalıyorlar.

Resmi yaklaşım Cumhuriyet Döneminde "Türk" kimliğinin yerleşmesine "din faktörünü" engel gördüğü için "din yok; milliyet var" prensibini benimserken; bugünde "Kürt" milliyetçiliğinin yayılmasını engellemek için, din olgusuna sarılmıştır. Aynı şekilde PKK örgütünde, başlangıçta "İslamın birleştirici" gücünü ulusallaşma için engel gördüğü için karşı çıkmayı; baş edemeyince, kullanmayı tercih etmiştir. Solcu

kesim, PKK'nın din konusundaki tavrını, sert bir şekilde eleştirerek (Kımrın, 1992:3-5), "bilimsel sosyalizmin ilkelerini ve din sorununa yaklaşım tarzını tepe takla ederek, 'Kürdistan ve Ortadoğu gerçeğine daha uygun ve rafine bir meteryalizim' kuruculuğu adına" Marxisizm'le çeliştiği fikrindedirler.

Genel anlamda, Lenin'in "din afyondur" saptamasına katılmak mümkün olmadığı halde; Güneydoğu'da yaşanan "dindarlık" yarışı gözlemlendiği zaman, dinin bir afyon işlevini yerine getirmek için kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç : Din olgusu, Türkiye'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Güneydoğu'da da hemen her zaman önemini korumuş ve özellikle son onbeş yılda, toplum içinde çok ciddi bir etkinlik kurmaya başlamıştır. Bu etkinlik, Laiklik ilkesini benimseyen devleti ve Marxist-Leninist bir ideoloji önemseyen PKK örgütünü "dindarlık yarışına" katacak kadar güçlenmiştir.

IV.GÜNEYDOĞU SORUNUNUN ÇÖZÜMÜ İÇİN ÖNE SÜRÜLEN BAZI ÖNERİLER

Türkiye'nin karşıkarşıya bulunduğu Güneydoğu sorunu ve terör meselesi ile ilgili olarak çeşitli çözüm yolları ileri sürülmüştür. Bu çözüm yolları, soruna bakış açısı, soruna koyulan teşhis ve beklenen amaca göre değişmektedir. Önerilen çözüm yollarının en önemlileri şunlardır: Sert tedbirler, siyasal çözüm önerileri, sosyo-kültürel hakların verilmesi ve islami çözüm önerileridir.

1. Sert Önlemler

Devletin terör olaylarını "sert önlemlerle" engellemeye çalışması tabiidir. Ancak bu yaklaşım "bataklığı kurutmadan sineklerle mücadele etmeye" benzememelidir. Bunun için, siyasi irade (parlamento) çözüm üretmelidir. Siyasi irade çözüm üretemez; sorunu ordu ve polisin üzerine yıkarsa, sorun kısır döngüye dönüşür. Böyle bir durumda ortaya çıkabilecek, olasılıkları Doğu Ergil (1995 : 110) şöyle sıralamaktadır:

1- Doğru (bilimsel) teşhise dayalı, sonuç alıcı politikalar geliştirilemez. Olayların ardından sürüklenilir. Sadece, zararın azaltılmasına çalışılır. Ama zarar istendiği ölçüde azalmaz.

Teşhissiz tedavi, politikasız çözüm sonuçsuz kalır. Sorun kangrenleşir.

2- Ordunun, terörizmle mücadeleye sokulması aşırı pahalı bir olgudur. Eğer sistem hali hazırda uzun süreli bir ekonomik krizin içinden geçiyorsa, benimsenen yöntem, kendisini sürdürecektir kaynakları hızla tüketebilir.

Terörist örgütler ve onları destekleyen sosyal grupların 'göbek bağının' kesilmesi, "balığın içinde yüzdüğü havuzun suyunun boşaltılması" (Ergil, 1995:165) anlamına gelen iç faktörleri çözmekle mümkün olabilir.

2. Siyasal Çözüm Önerileri

Siyasal çözüm önerileri, "Kuzey İrlanda" ve "Bask ülkesi" modellerine dayandırılıp, "Bağımsız Kürt Devleti" ve "Türk-Kürt Federasyonu" formüllerine vardiirilyorsa, ilk tepkinin Güneydoğu halkından gelmesi olasıdır (Budak, 1994 : 223). Çünkü, İngiltere ve İspanya'da olduğu gibi, Türkiye'nin batısıyla doğusu arasında yaşanan ve tarihi düşmanlığa varan bir hesaplaşma yoktur. İngiltere'de hem etnik hemde dini-mezhebi farklılıklar çatışmakta ve din bir nevi ön milliyetçilik oluşturmakta iken, Türkiye'de sadece etnik farklılık söz konusudur. Türkiye'de tarihsel olarak uzun bir süre birlikte yaşama tecrübesi var olmuş, İngiltere'den farklı olarak, din kavgası yerine islam yapısal bütünleştirici rol oynamıştır (Yılmaz, A. 1994: 110). İspanyollar ve Basklar arasında evlenmeler büyük suç olarak görülür ve ayıplanırken (Turgut, 1996: 141), Türkiye'de bunun tersi ayıplanmaktadır.

Türkiye'de, İngiltere-Kuzey İrlanda ve İspanya-Bask bölgesi'nin tersine, Kürt nüfusunun yüzde 65'i ülkenin güney ve batı bölgelerinde yaşayarak, demografik farklılık gösterir (Bulaç, 1992 : 34) .En önemlisi de

Türk ve Kürt nüfusun müslüman oluşu ve ortak bir kültürü ve tarihi paylaşıyor olmaları, ayrılıkçı anlamda siyasi çözümlere engel bir faktördür.

Ancak, "siyasal çözümler" adına "ülkenin bölünmesi" kadar zararlı olan; hala "Kürt" ve "Kürtçe" realitesinin inkar edilmesi (Budak ,1994: 222 ; Turgut, 1996 : 156-157) fikirlerine dayanan ve bilmeyerek de olsa ülkeyi bölme eşiğine götüren yaklaşımlardır.

3. Sosyo-Kültürel Hakların Verilmesi

Sosyo-kültürel haklar arasında, "Kürt kültürünü geliştirme", "Kürtçe eğitim", "Kürtçe televizyon-radyo yayını", "Kürt enstitüleri kurulması" vb. sıralanmaktadır. Bazılarına (Budak, 1994 : 229) göre, Kürtçe eğitimden, televizyon yayınından, Kürt kültüründen söz etmek ; seçmene şirin görünüp oy avlamak veya emperyalizme hizmet etmek amacıyla Türkiye hududları içinde siyasal ayrılık yaratmak isteyip Kürtçü-bölücü, olmak anlamına gelmektedir. Halbuki, sosyo- kültürel hakların verilmesi, ülkeyi bölmek anlamına gelmediği gibi, bunların demokratik platformlarda istenmesi de bölücülük anlamına gelmez. Budak (1994:230), "Bir Kürt özel okulunun açılması mümkün olsa mutlaka öğrencisiz kalır. Kürtçe televizyonda seyirci bulamaz" demekle, sosyo-kültürel hakların verilmesi, ülkeyi bölmeyeceğini peşinen kabul etmektedir. Ama tersi durum, yani sosyo-kültürel hakların ertelenmesi veya geciktirilmesi, ayrılıkçı terör örgütleri tırmandırıp, güçlendirmektedir.

Sosyo-kültürel hakların verilmesi konusunda, solcu (Bkz. Aydınlar ne diyor ? Kürt sorunu, belge yayınlar, 2. baskı, İstanbul, 1994) ile islamcı

(Bkz. Mazlum-Der Kürt sorunu Formu, sol yayıncılık, Ankara, 1992) aydınlar, genel hatları ile aynı fikirleri paylaşmaktadırlar: Sorunun çözümü için öncelikle, Kürt kimliğinin tanınmasını, Kürtçe dilinin serbest bırakılmasını, bölgeye yönelik özel uygulamalara son verilmesini, bölgenin ekonomik ve sosyal gelişimi üzerine projeler yapıp hayata geçirilmesini, önermektedirler.

Sosyo-kültürel hakların verilmesi alanında yapılacak değişikliklerin, sorunu çözüme yakınlaştıracığı ve ülkenin bütünlüğünü pekiştireceği önerileri, daha gerçekçi görünmektedir.

4. İslami Çözüm Önerileri

Ömer Vehbi Hatipoğlu (1992 :200) Güneydoğu (Kürt) sorununa çözümler üretmeden önce, "çözüme ilişkin ön kabuller" olarak şu ortak ilkeleri sıralamaktadır:

Çözüm Önerileri :

- Terör ve şiddeti dışlamalıdır.
- Türkiye'nin bütününe uygulanabilir olmalıdır.
- Hiç kimseye veye gruba farklı statü ve imtiyaz ön görmemelidir.
- İslam coğrafyasını ırk esasına göre bölme anlamına gelecek yaklaşımlara iltifat edilmemelidir.
- İslam ölçülerine uygun olmalıdır.

Kısa vadeli olarak önerilen İslami çözüm teklifleri (Çelik, 1992 : 77; Bulaç, 1992 : 37) , "sosyo-kültürel haklar" olarak ifade edilen bütün hakları kapsamaktadır.

Uzun vadeli olarak önerilen, islami çözüm teklifleri ise, "sosyo-kültürel haklar" yanında; ülkenin parçalanması hariç "siyasal çözüm önerileri" ni de ihtiva etmektedir : Örneğin (Bulaç, 1992 : 38 ; Çelik, 1992:77-78), "her kavim kendine özgü güzelliklerine, örf, adet, gelenek ve dine saygı", " yerel ve yerinden yönetim, bu yönetimlere geniş inisiyatif ", "her kavmin ve bölgenin kendi doğal ve tarihi sınırları içinde **özerk yönetim biçimine veya eyalet sistemine geçilmesi**", "Ayrıca islam'ın getirdiği **aynı dinden olmayanların birarada uyumlu yaşamlarını öngören 'yaratılıştaki kardeşlik'** vardır ki, buna göre dini, milliyeti ne olursa olsun insanlar birleşme, hukuk ekseninde bir arada yaşayabilirler [vurgu, S.Ş.]" vb. gibi.

İslamcı yaklaşıma göre bu uygulama "utopya" değildir. Buna kanıt olarak, Peygamber'in, Hicretten hemen sonra Medine vesikası ile böyle bir toplumsal yaşamın sağlandığı (Bkz. Hamidullah, 1992 : 114-117 ; Tuğ, 1969 : 35-48 ; Çelik, 1992 : 78), örneği verilir.

DEĞERLENDİRME : Toplumsal istikrar salt askeri yöntemlerle (sert tedbirlerle) sağlanamaz. Parlamento kararları sonucunda, atılacak sosyo-kültürel adımlar daha **sahici** çözümler getirecektir. Sosyo-kültürel adımlar yanında, bölgeler arasındaki ekonomik eşitsizlik ve dengesizliklerin giderilmesi için acilen yeni projeleri uygulamaya geçirilmesi gerekmektedir.

Sonuç : Öncelikle yapılması gereken, sorunun çözümünü mümkün kılacak fikirlerin özgürce konuşulup tartışılabilmesi için üniversite, parti, sendika, dernek ve basın gibi kuruluşların tartışmalara katılımının önündeki caydırıcı yasal engellerin kaldırılması gerekir.

SONUÇ

Güneydoğu sorununda hem devlet hemde PKK dinin etkileyici gücünden yararlanmak için bölgede dindarlık yarışına girişmişlerdir. Din, Güneydoğu insanına yaklaşmanın, onu kazanmanın en etkili yoludur. Devlet, statükoyu korumak, PKK ise değiştirmek için din olgusuna sarılmaktadır. Bu durum sorunun çözümünü ertelemekten başka bir işlev yerine getiremediği gibi, sorunun daha fazla büyümesine de yol açmaktadır. Sorunun kısır döğüden biran önce kurtarılması, bilim adamlarının önündeki "gizli" ve "açık" yasal engellerin ortadan kaldırılması ile mümkündür.

Elde edilen verilerin sonucuna göre, Güneydoğu sorununun çözümü ile ilgili geliştirilecek önerilerin şu ilkelere uyması gerektiği saptandı:

1. Güneydoğu sorunu sadece bir "terör" sorunu veya bir "toprak" parçası sorunu değildir. Sorunun sosyo-kültürel, etnik, dini, ekonomik ve tarihi boyutları vardır.
2. Sadece güvenlik önlemlerine ağırlık verip, sorunu besleyen halkın beklentileri karşılanmadığı sürece sorun devam edecektir. Terörün üstüne şiddetle giderken diğer taraftan sosyo-kültürel reformlarla yeni bir yapılanmaya gidilerek terör hareketlerinin istismar edilebileceği ortam ortadan kaldırılmalıdır.
3. Halkın beklentileriyle terör örgütünün amaçları birbirinden farklıdır.

4. Sorunun önce iç faktörleri önlenmeli sonra dış faktörlerle uğraşılmalıdır. Dış ülkelerle olan ilişkiler gözden geçirilerek, tutarsızlıklar ortadan kaldırılmalıdır.
5. Türkiye ekonomisi, terörü önleyecek şekilde ve teröre açık kapı bırakmayacak tarzda yeniden düzenlenmeli, bölgeler arasındaki aşırı dengesizlik giderilmelidir.
6. Farklı kuşakların farklı talep ve isteklerinin bulunabileceği hatırd tutulmalıdır.
7. Ulus-devlet simgelerinin aşırı vurgulanmasının birleştiricilik yerine ayrımcılığı teşvik etmesi nedeniyle, yeni bütünleştirici simgeler geliştirilmesi gerektiği bilinmelidir.
8. Bütünleşmeyi güçlendirecek bütün girişimlerin sadece devlet eliyle gerçekleştirilemeyeceği; siyasal ve sosyal organizasyonlarında katkılar sağlayacağı bilinmelidir.
9. Bölgede devlet yanında alternatif bir otorite alanının oluşması mutlaka önlenmelidir.

ÖZET

Bu tezin amacı, Güneydoğu sorunu ile din faktörü arasındaki ilişkiyi irdeleyip incelemek ve elde edilen bilgiler ışığında sorunun çözümüne ilişkin öneriler geliştirmektir. Araştırma, Belgesel Gözlem Yöntemine dayanmaktadır. Araştırmada din faktörü, bölge halkına yönelik yapılan propaganda da kullanılan İslami kavram ve mesajlarla sınırlandırıldı.

Araştırmanın birinci bölümü, Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet döneminde Güneydoğu Sorununun tarihi gelişimi özelliklerine göre evrelere ayrılarak işlendi. Bölüm sonunda Güneydoğu Bölgesinde din olgusunun toplumsal yapı üzerindeki etkisi incelendi. İkinci bölümde, Güneydoğu sorunu farklı (Resmi, PKK, İslamcı) yaklaşımlarla değerlendirildi. Üçüncü bölümde, Güneydoğu sorunu ile din faktörü arasındaki ilişkinin değişik boyutları incelendi. Dördüncü bölümde ise, Güneydoğu sorunu ile ilgili öne sürülen çözüm önerileri, Türkiye koşulları değerlendirilerek tartışıldı.

Çalışmanın sonuç bölümünde, Güneydoğu sorununun sadece bir terör sorunu olmadığı, tarihi, dini ve ekonomik boyutlarının da bulunduğu, sosyo-kültürel reformlarla istismar edilen faktörlerin ortadan kaldırılması gerektiği, halkın beklentileri ile terör örgütü amacının farklı olduğu, ulus devlet simgelerinin aşırı vurgulanması ayrımcılığı teşvik ettiği, bütünleştirmeyi güçlendirmek için sivil organizasyonların da katılımını teşvik etmek gerektiği önerildi.

SUMMARY

The purpose of this thesis is to study the relationship between the problem of "South-Eastern" (Güneydoğu Sorunu) and the factor of religion and to come up with solutions to the phenomenon in the light of data. The research is based on the Documentary Observing method. In this study, the factor of religion has been restricted to the conception and messages of Islam which have been used in the propagandas directed to people living in the region.

In the first chapter, the historical development of the phenomenon during the pro and postrepublic period in Turkey have been distinguished and issued through specifying it to some stages. Towards the end, the effect of the fact of religion over the social administration has been observed.

In the second chapter, the phenomenon has been assessed with different approaches like Formal, PKK, Islamic etc.

In the third chapter, the phenomenon has been examined with different dimensions.

In the fourth chapter, the solutions brought up to the problem of the South-Eastern have been discussed on and judged through taking Turkey's conditions into consideration.

As a result of this study, it was suggested that the problem of the South-Eastern wasn't to be a mere problem of terrorism, but had some

Furthermore, the necessity of demolish of the factors which have been exploited due to socio-cultural reforms and the fact that the expectation of people of the region and the aim of the seperatist party were completely different from each other were pointed out. Consequently, it was stated that the overwhelming emphasis of the Nation- State notation was to encourage discrimination and to support the integration the civil organizations should be incited was recommended.

KAYNAKLAR

- Akgündüz, Ahmet. (1994). **Güneydoğu Meselesi ve Çözüm Yolları**, İstanbul Osmanlı Araştırma Vakfı
- Arslan, M. İhsan. (1992)."Sorulara Cevap " **Kürt Soruşturması**, Ankara: Sor Yayıncılık. S. 259-296.
- Başkaya, Fikret. (1991). **Pradigma'nın İflası**, İstanbul : Doz Yayınları.
- Belge, Murat. (T:S) **Türkiye Dünyanın Neresinde ?** İstanbul : Birikim Yayınları.
- Beşikçi, İsmail. (1992)." Sorulara Cevap " **Kürt soruşturması**, Ankara: SorYayıncılık S.231-257.
- Bıngölballı, Gıyasettin. (1992) " Cumhuriyet Dönemi Kürt İsyanları ve Kürt Muhalefeti " **Mazlum Der Kürt Sorunu Forumu**, Ankara: SorYayıncılıkS.209-214
- Birand, M. Ali. (1992). **Apo ve PKK**, 3.baskı İstanbul : Milliyet
- Budak, Nazım. (1994). **Varlığımızı Hedef Alan Tehdit (Bölücü Terör)**, İstanbul Boğaziçi Yayınları.
- Bulaç, Ali. (1992). "Etnik Çatışmaların Mukayesesi " **Mazlum-Der Kürt sorunu Forumu**, Ankara: Sor yayıncılık S. 25-38.
- Bulaç, Ali. (1995) . **Modern Ulus Devleti**, İstanbul: İz Yayıncılık.

Buran, Ahmet.(1992).**Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II**. Ankara: Boğaziçi Yayınları

Cihan, S. (1992) . **Kürt Ulusal Mücadelesi ve Sosyalizm**.
İstanbul :Evren Basın

Çalık, Mustafa. (1995) "Etnik Meslenin Barışçı Çözümü İçin Cumhuriyetçi Birlik ve Demokratik Dokunulmazlık ".
Türkiye Günlüğü 33. Mart-Nisan S. 5-24

Çay, M. Abdulhaluk ve Arkadaşları. (1992) . **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar III**. Ankara: Boğaziçi Yayınları.

Çay, M. Abdulhaluk. (1994). **Her Yönüyle Kürt Dosyası**. 3. Baskı,
Ankara: Turan KültürVakfı.

Çelik, M. Halit. (1992)."Kürt Sorununa Irkçılık Düzeyinde Bir Yaklaşım"**Mazlum Der Kürt Sorunu Formu**, Ankara:

Sor

Yayıncılık S.73-78

Dilek, Şener. (1994)."**Özet Değerlendirme**". Ahmet Akgündüz.
Güneydoğu Meselesi ve Çözüm Yolları, İstanbul :
OSAV. S. 9-14

Duverger, Maurice. (1986). **Sosyal Bilimlere Giriş**, 3. baskı.
(Terc: Ünsal Özkaya).Ankara: Bilgi.

Ergil, Doğu. (1995). **Doğu Sorunu Teşhisler ve Tespitler**, TOBB
Özel Araştırma Raporu

Eroğlu, Hamza. (1982). Türk İnkılap Tarihi. İstanbul : MEB.

- Gazeteciler Cemiyeti. (1994). **Terör Örgütü PKK'nin Gerçek Yüzü**, Ankara Gazeteciler Cemiyeti.
- Gündüz, Mustafa. (1995). **Basın ve Terör**. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.
- Günay, Ünver. (1993). **Din Sosyolojisi Dersleri**, Kayseri. Erciyes Üniversitesi.
- Güney, Abdullah. (1992)."Kürt Halkı ". **Kürt Soruşturması**, Ankara Sor Yayıncılık S.7-73.
- Hamidullah, Muhammed. (1992) **Resulullah Muhammed**, 2.Baskı, (Terc: Salih Tuğ).İstanbul : İrfan Yayınları.
- Hatipoğlu, Ö.Vehbi. (1992)"Gönüllü, Adil, Onurlu, Kardeşçe Birlik ". **Mazlum-Der Kürt Sorunu Formu** Ankara: Sor Yayıncılık. S. 193-220.
- İslamoğlu, Mustafa. (1992) ."Kürt Sorunu Sistem ve Müslümanlar " **Mazlum-Der Kürt Sorunu Formu**, Anlara Sor Yayıncılık. S. 121-131.
- Karasar, Niyazi. (1991) . **Bilimsel Araştırma Yöntemi** 4. Baskı, Ankara: Sanem.
- Karatepe, Şükrü. (1995)."Osmanlılarda Devlet Yönetimi ". Komisyon, **Osmanlı Ansiklopedisi**, 3. Baskı, Cilt I. İstanbul: Ağaç Yayınları S. 3-167.
- Kazdağlı, Celal, (1995). "Kanlı Örgütün Son Umudu: İslam ". **Aksiyon**, S-11. Ağustos,S. 24-30
- Kirman,Nabi.(1992). **"Dine Devrimci Yaklaşım mı, Kürt İslam Sentezimi?"** İstanbul: Varsoy Yayınları.

- Komisyön. (1994) . **Aydınlar Ne Diyor ? Kürt Sorunu** . İstanbul:
Belge Yayınları.Komisyön. (1992). **Kürt Soruşturması**,
Ankara: Sor Yayıncılık.
- Mardin, Şerif. (1995) **Din ve ideoloji**, 7. baskı, İstanbul: İletişim.
- Mazlum-Der. (1992) . **Kürt Sorunu Formu**, (28-29 Kasım),
Ankara: Sor Yayıncılık.
- Metiner, Mehmet. (1992)."Tarihsel Arka Plan, Kürtler ve Kürdistan ".
Mazlum-der Kürt Sorunu Formu, Ankara: Sor Yayıncılık S
49-56.
- Olson, Robert. (1992) . **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh
Said İsyanı**, (Terc:B.Peker-N. Kıraç). Ankara: Özge.
- Özdağ, M.-Orhan Türkdoğan ve Arkadaşları. (1992) . **Doğu ve
Güneydoğu Üzerine Araştırmalar I**. İstanbul: Boğaziçi
Yayınları.
- Salihöğlü, M. Latif. (1994) . **Türk Kürt Kardeşliği**, İstanbul: Gençlik
Yayınları.
- Sancak, Can. (1991) . **Doğu Yakasının Hikayesi**, Ankara: Nüans.
- Sarınay, Yusuf.(1994).**Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve
Türk Ocakları** (1912-1923) İstanbul: Ötüken.
- Tan, Altan (1992)."Cumhuriyet Döneminde Siyasi Partilerin Kürt
Sorununa Bakışları ".**Mazlum-Der Kürt Sorunu Formu**,
Ankara: Sor Yayıncılık. S.65-70.
- Tuğ, Salih. (1969) . **İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**,
İstanbul:İrfan

- Tunç, Osman. (1992). "Cumhuriyet dönemi ve Kürtler " **Mazlum*Der Kürt Sorunu Formu**, Ankara: Sor Yayıncılık, S. 39-44.
- Türkdoğan, Orhan (1992). "Doğu Anadolunun Sosyal Yapısı " **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar I.**
İstanbul: Boğaziçi Yayınları S.84-116.
- Yazar, Yusuf. (1993). "PKK, Türkiye ve Kürt Devleti " **İzlenim**,
5 Mayıs 1993. S. 50-66
- Yılmaz, Aytekin. (1994). **Etnik Ayırmacılık**, Ankara: Vadi.
- Yılmaz, Hüseyin. (1994). "Son Söz ". Latif Salihoğlu, **Türk-Kürt Kardeşliği**, İstanbul: Gençlik, S.120-133.